

2. De overaccentuering van het formele en het rituele ten koste van het spontane en extatische.
3. Het verstaan van de *prodigia* als tekenen, dat de *pax deorum* geschonden is.
4. Het centraal stellen van de dienst der Verzoening, de *placatio*, geheel afwijkend van die in het jodendom en het christendom.
5. Het uitgesproken besef, dat Rome door Jupiter Optimus Maximus uitverkoren is als *Roma aeterna*.
6. De permanente stroom van uitheemse goden en culten, waarbij zich twee verschijnselen voordoen:
 - a. een bewust geleid assimilatieproces,
 - b. een soms versluierd retardatieproces.

Tenslotte leidt dit geheel van ontwikkelingen tot de definitieve ondergang van de Romeinse religie.

IV.3 Op bezoek bij de god Tano (J. G. Platvoet)

IV.3.1 *Inleiding, achtergronden en aanleiding*

IV.3.1.1 *Inleiding*

Wie godsdiensten van samenlevingen zonder schrift wil beschrijven kan niet te rade gaan bij documenten die door gelovigen van deze godsdiensten zelf op schrift zijn gesteld, maar moet langs andere wegen tot een zo betrouwbaar mogelijk beeld van die godsdiensten zien te komen. Die wegen zijn onder andere het observeren van hun godsdienstig gedrag, met hen daar gesprekken over voeren, en een nauwkeurige studie van hun samenlevingsverbanden, culturen en geschiedenis. Nu buitenstaanders op deze wijze de geloofsvoorstellungen van meerdere schriftloze godsdiensten verhelderd hebben, blijken deze godsdiensten complexe systemen van voorstellingen, betrekkingen, voorschriften en verklaringen te zijn met een tamelijk losse innerlijke opbouw, juist omdat zij door hun gelovigen nooit tot leer-systemen zijn uitgewerkt. Op grond hiervan lijkt het minder juist met een systematiek van de geloofsvoorstellungen van de traditionele godsdienst van de Akan van Zuid-Ghana te beginnen, maar zullen we vertrekken van een godsdienstige gebeurtenis, die op vrijdag 5 mei 1922 plaats vond in het dorpje Tanoboase ('Tano onder de rots'), dat ongeveer 12 km ten noorden van Takyiman (Techiman) in Ghana ligt.¹

IV.3.1.2 *Enkele achtergronden*

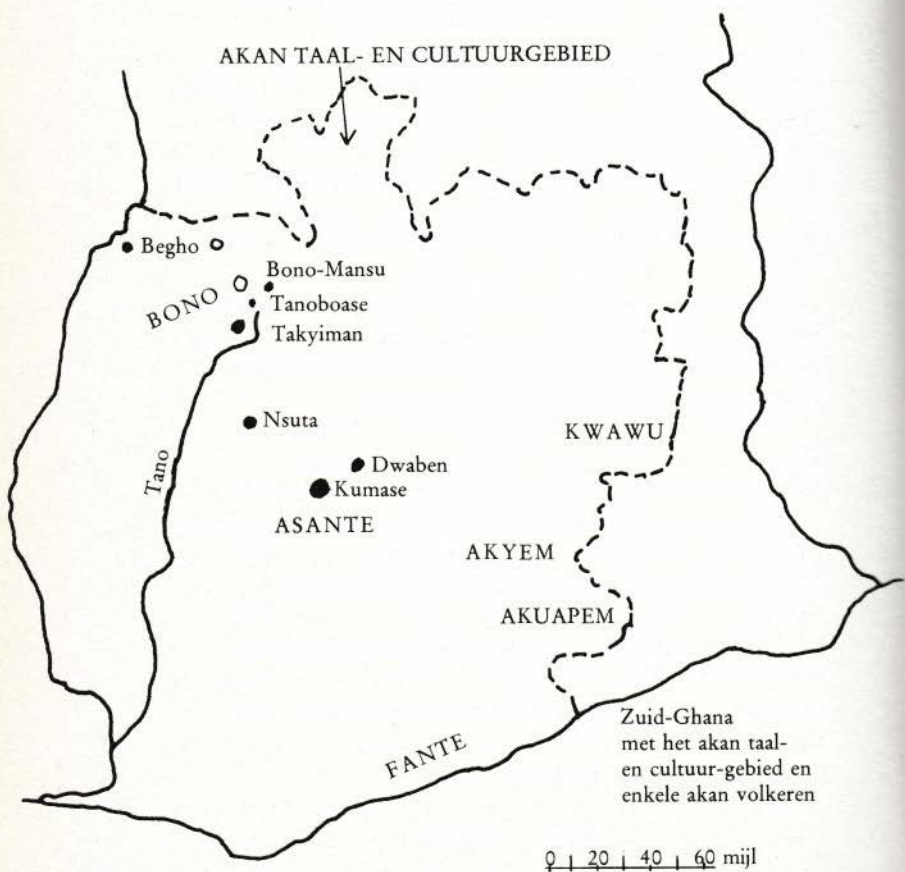
Takyiman is de hoofdplaats van de Bono, of Brong, een akan-volk in het noordwesten van het akan-taal- en cultuurgebied in Ghana. Zij wonen in een gebied waar het tropisch woud van Zuid-Ghana overgaat in savanne. Zij kwamen vanaf het begin van de 15e eeuw in intensief handelscontact met het middeleeuwse handelsrijk in de Sahel, Mali, door moslim-handelaren uit Djenne, een stad op de Niger, die de handelskolonie Begho op ongeveer 70 km ten noordwesten van Takyiman vestigden. Uit de beheersing van de handel in stof-goud, kolanoten, zout, slaven, textiel en bronswerk tussen Begho en de akan-volken in het woud ontstond in de 15e eeuw Bono-Mansu als eerste van de akan-staten. Begho ging in 1710 ten onder, en Bono-Mansu werd in 1722/1723 door de Asante vernietigd, waarna de Bono, met Takyiman als nieuwe hoofdplaats, in het snel opkomend rijk van de Asante werden ingelijfd. Dit rijk werd in 1902 door de Britten ingelijfd in de Goudkust.²

In het Britse koloniaal stelsel van 'Indirect Bestuur' genoot Bono-Takyiman in plaatselijke zaken een vrij grote zelfstandigheid, zoals het die ook onder de Asante had bezeten. Om dit bestuursstelsel soepel te laten functioneren, had het Britse koloniale stelsel behoefte aan betrouwbare informatie over de sociale en politieke organisatie van de akan-samenlevingen. Om daarin te voorzien benoemde gouverneur Guggisberg de bestuursambtenaar R. S. Rattray in 1921 tot gouvernementsantropoloog met als opdracht in Asante onderzoek te verrichten.

IV.3.1.3 *De aanleiding*

Rattray, die in Oxford antropologie had gestudeerd tijdens zijn verlofperiodes in Engeland en vloeiend Twi (de akan-taal) sprak, richtte zijn aandacht tijdens zijn eerste onderzoeksrondte (1921/1922) vooral op de traditionele godsdienst van de Asante, omdat hij daarin de sleutels voor een juist verstaan van hun sociale en politieke organisatie meende te zullen vinden. Uit dat onderzoek bleek hem in de loop van 1921, dat veel Asante-cultuur, godsdienst en goden uit Bono-Takyiman afkomstig waren. Daarom kwam hij op 11 april 1922 naar Takyiman om er tot eind mei, toen hij ernstig ziek werd, onderzoek te verrichten.³

Rattray kwam echter ook met een heel concrete bedoeling naar Bono-Takyiman. Hij had meerdere Asante ondervraagd over hoe een nieuwe god onder de mensen 'geboren' en 'gevestigd' werd. Zij hadden hem daarover ingelicht en hem verteld, dat er in Bono-Ta-

Kaartje bij pag. 141

kyiman, en vooral in Tanoboase, priesters waren die bijzonder bedreven waren in het vervaardigen van 'tabernakels' (bronzen pannen met ingrediënten) en het daarin onderbrengen van nieuwe goden. Rattray had zich voorgenomen de 'fabricage' van zo'n nieuwe god mee te maken en zo mogelijk diens tabernakel mee naar Engeland te nemen.⁴

IV.3.2 *De godsdienstige gebeurtenis*⁵

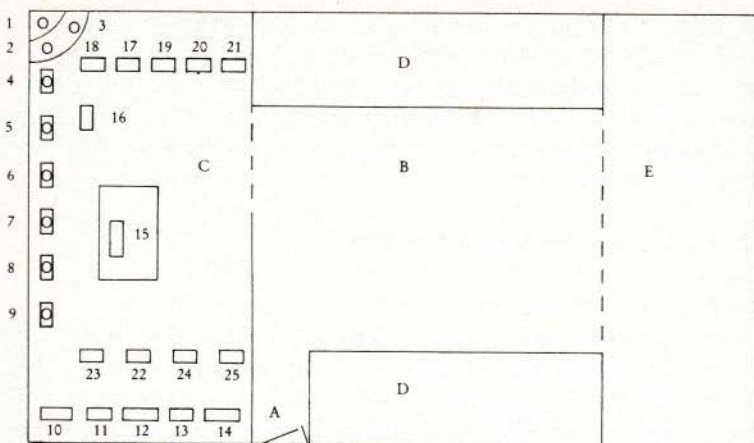
IV.3.2.1 *Het verzoek*

Rattray arriveerde op donderdagavond 4 mei in Tanoboase. Na het avondmaal had hij bij helder maanlicht een lang gesprek met het hoofd van Tanoboase, die tevens de hoofdpriester van Tano was. Kofi Duro, en met zijn oudsten en raadgevers. Hij vertelde uitvoerig over zijn onderzoek, en legde uit hoe zijn, nogal ongewone vraag daaruit voortkwam. Twee Asante, die hem vergezelden, en een priester uit Takyiman ondersteunden zijn verzoek. Het antwoord van Kofi Duro was dat hij Rattray's verzoek de volgende dag aan Tano zelf zou voorleggen. Het was dan *Fofie*, 'Raadsvrijdag', de dag waarop Tano zijn 'maandelijkse' retraite beëindigde en altijd in zijn tempel vereerd werd.⁶ Het verzoek zou hem vóór dit ritueel worden voorgelegd.

Die nacht woedde er een zwaar onweer boven Tanoboase en kliefde een bliksem een jonge boom van boven tot onderen op niet meer dan twaalf meter afstand van de kamer waar Rattray sliep. Rattray meent, dat deze inslag het antwoord dat hij de volgende morgen op zijn verzoek ontving duidelijk heeft meebepaald.

IV.3.2.2 *De consultatie van de god Tano*

Vrij vroeg in de ochtend van 5 mei 1922 kwamen Kofi Duro en enkele van zijn mensen met Rattray en zijn gevolg van drie in de tempel van Tano⁷ bijeen en namen plaats, de meesten met ontbloot bovenlijf en blote voeten, in de 'godenkamer'. Kofi Duro droeg een wit bovenkleed en had met poeder van witte pijpaarde drie vingerbrede lijnen over zijn schouders en armen getrokken.⁸ Samen met een vijftal andere mannen ging hij in de rechterhelft van de kamer zitten op traditionele zitbankjes,⁹ en met de rug naar het aarden verhoog in de buitenhoek, waarop drie bronzen pannen stonden onder een veelkleurige doek op een kleed met zwarte en witte banden.¹⁰ Die van Tano stond bovenop het verhoog, die van zijn 'zonen', Ateakosea en Taa Kwasi Kramo,¹¹ stonden vóór die van

Plattegrond van de tempel van Tano te Tanoboase

- A: ingang
 B: binnenplaats
 C: 'godenkamer'
 D: trommelkamers
 E: tempelkeuken

- 1: tabernakel van Tano
 2: tabernakel van Taa Kwasi Kramo
 3: tabernakel van Ateakosea
 4-9: tabernakels van de andere zonen van Tano
 10-13: zwarte schemels van de 'oudsten'
 14: zwarte schemel van de 'oudste vrouw'

- 15: zitbankje van het medium
 16: zitbankje van de priester met rossig haar
 17: zitbankje van Kofi Duro
 18-21: zitbankjes van het gevolg van Kofi Duro
 22: zitbankje van Rattray
 23: zitbankje van de priester uit Takyiman
 24-25: zitbankje van de gezellen van Rattray

Tano en iets lager. Rattray en zijn gezellen namen in de linkerhelft van de kamer plaats. Tussen beide groepen in werd een doek op de grond gespreid, waarop een zitbankje werd geplaatst. Eén uit het gevolg van Kofi Duro nam er op plaats om als medium (*okomfo*) te dienen.

Het tabernakel van Ateakosea werd nu ontbloot. Kofi Duro kreeg een draagkussentje aangereikt, spuugde erop, drukte het tegen zijn voorhoofd en borst, liet het onder zijn linker knie doorgaan, en reikte het met zijn linkerhand het medium aan. Deze plantte zijn hielen in het doek, ging rechtop zitten, met een koeiestaartwaaier in zijn linkerhand, en legde het draagkussentje op zijn hoofd. Daarop werd onmiddellijk het tabernakel van Ateakosea gezet. Het was doodstil in de godenkamer.

In die stilte nam een ander uit het gevolg van Kofi Duro, een oude man met een zeer lichte huid en rossig haar, het woord en sprak een lang lofgebed tot Tano. Hij sprak hem aan als *Domankoma bosom*, 'god van de Schepper-God', 'die ergens niet is en (toch) ziet' (wat er gaande is), die altijd de waarheid spreekt, die voor de koningen van Bono-Takyiman en Asante grote daden heeft verricht en tot in Mekka faam geniet. Hij beëindigde het gebed met de woorden:

'Vandaag is het Raadsvrijdag, en wij wensen Uw gezicht te zien.

Kom daarom luisteren naar wat wij met U te bespreken hebben'.

Er volgde een gespannen stilte van ongeveer een minuut. Toen begon het medium, dat het uiteinde van de koeiestaartwaaier tussen zijn tanden had genomen, van top tot teen spiertrekkingen te vertonen en voortdurend, zijn rechterarm steeds omhoog zwaaiend, met de vlakke hand tegen de bronzen pan op zijn hoofd te slaan. Waarop de gelovigen in koor uitriepen: *Nana*,¹² *makeye oo*, 'Grootvader, goede morgen!'

Daarmee begroetten zij Ateakosea, die nu geacht werd van het medium bezit te hebben genomen, alsof hij Tano was, omdat hij als 'spreker' (*okyeame*) van Tano fungeerde.

Op verzoek van de priester met rossig haar nam de priester uit Takyiman (die de priester van de 'staatsgod' en zoon van Tano, Taa Mensah Keseg, vertegenwoordigde) daarop het woord en zette aan Ateakosea uiteen, dat Rattray naar Tano was gekomen om hem om een zoon van Tano te vragen.

Toen hij uitgesproken was, namen de spiertrekkingen van het medium in hevigheid toe. Hij nam de koeiestaartwaaier in zijn linkerhand, terwijl zijn rechter tegen de pan op zijn hoofd bleef slaan, en riep luid de namen van de priester met het rossig haar en

die van de priester van Taa Keseë. Daarop, sprekend alsof hij Tano was, zette hij uiteen, dat hij, Tano, sinds de stichting van het Asante-rijk ieder die in nood tot hem was gekomen steeds had geholpen en daarom Tano Koraa, Tano 'de Hersteller', werd genoemd. Als de blanke hem gevraagd zou hebben iets voor hem te herstellen, dan zou hij dat voor hem hebben kunnen doen. Maar hem één van zijn zonen geven, kon hij niet.

Na een korte pauze vervolgde het medium: 'Wie mij lief heeft, komt mij opzoeken, en als hij (van hier) weg gaat, bescherm ik hem, en begeleid hem op goede paden. Deze, die tot mij gekomen is, als hij mijn grot binnen wil gaan, geef hem toestemming om te gaan. Laat hem zien waar ik woon. Als hij het water (van de rivier Tano) in wil gaan, sta hem toe zich in dat water te baden.' Hij voegde er aan toe, dat hij zijn vele kinderen en kleinkinderen, die zeiden dat ze naar 'school' gingen, geen strobreed in de weg zou leggen als ze God niet meer (op de traditionele wijze) wilden dienen; dat hij in zichzelf een zoon van God was; en dat hij deze blanke ook zou beschermen, als die hem, zoals zijn kleinkinderen hem vertelden, lief had en opgezocht had.

Er viel weer een korte pauze, waarna Rattray het woord nam. Sprekend in Asante-Twi, zei hij dat hij de woorden van Taa Koraa (Tano) goed begrepen had. Hij dankte hem voor het verlot hem in zijn grot en aan de bron van de rivier de Tano te mogen opzoeken, en prees zijn verdraagzaamheid jegens de westerse kerken en scholen. De akan-kinderen, zei hij, ontvangen daar onderricht over dezelfde God als die, die de Akan reeds lang vóór de komst van de Europeanen kenden en vereerden.

De oude priester met het rossig haar herhaalde Rattray's woorden in Bono-Twi, waarna de bezetene dankte voor Rattray's antwoord, en het einde van het onderhoud aankondigde met de woorden:

Me kɔtenase 'Ik ga zitten'

waarop het tabernakel van zijn hoofd werd genomen. Hij schudde het draagkussentje van zijn hoofd, zat even als versuft, en wreef toen met zijn hand over zijn gezicht alsof hij uit een diepe slaap ontwaakte. De priester met het rossig haar en anderen hadden intussen scherp opgelet hoe het draagkussentje rolde, en daaruit geconcludeerd dat het onderhoud inderdaad ten einde was.

IV.3.2.3 *Het gewone Raadsvrijdag-ritueel*

Aansluitend, na een wat langere pauze, waarin de godenkamer en

de binnenplaats van de tempel vol stroomden met gelovigen, volgde het gewone 'Raadsvrijdag'-ritueel, waarin Tano na zijn 'maandelijks' retraite thuis verwelkomd en gevoed werd.

Nadat Kofi Duro het wit en de dooier van een ei gesplitst had, wreef hij de dooier over de inhoud van de bronzen pan van Tano, terwijl hij zei:

'Koning in de rots, vandaag is Raadsvrijdag.

U ging in afzondering, en vandaag komt U eruit.

Ik heb een ei in mijn hand, en ben U dat aan het geven.

De koning van Takyiman, lang leven! Het volk van Oboase, lang leven!

De koning van Nsuta, lang leven!

De Asante-natie, lang leven! De blanke, lang leven!

Moge hij even lang meegaan als gij, Taa Koraa, in de rots zijt meegegaan.

Zijn gezellen die hem vergezellen, lang leven!

Laat mij niet doof, blind of impotent worden!

U, die wij alleen 'Koning-in-de-rots' noemen, ontvang en eet dit ei.

Vandaag is het Raadsvrijdag. Bescherm ons met een goede bescherming'.

De heraut/ordebewaarder (*esene*) markeerde ieder deel van dit gebed, en van volgende gebeden, met een scherpe uitroep: *Tie*, 'Luister!', *Komm*, 'Stilte!', of *Hwɛ*, 'Kijk (eens aan)!'.
Nadat Kofi Duro op dezelfde wijze en met een soortgelijk gebed een ei aan Ateakosea en Taa Kwasi Kramo had geofferd, doopte hij het handvat van de koeiartaartwaaier, die het medium had gehanteerd, in een kleine kalebas met palmwijn, zoog de wijn er uit op, en sproeide hem tegen de muur naast het tabernakel van Tano. Nadat hij de rest van de wijn in een grotere kalebas had overgegoten, bad hij dit plenggebed:

'Koning in de rots, hier is wijn. Vandaag is het Raadsvrijdag.

U ging in afzondering, en vandaag komt U eruit.

Ontvang en drink (deze) wijn. (plengt)

Bescherm mij met een goede bescherming.

De koning van Takyiman, lang leven! Het volk van Oboase, lang leven!

... (enzovoort)

Geef dat Uw kinderen en kleinkinderen die handel drijven winst maken!

Op dezelfde wijze plengde hij wijn voor Ateakosea en Taa Kwasi Kramo. Daarna stak hij de godenkamer over naar waar tegen de linkermuur vijf zwarte zitbankjes (*mpungua*) stonden. Op vier van deze plengde hij wat wijn met de woorden:

‘Oudsten, ontvang en drink (deze) wijn’.

Daarna plengde hij op de vijfde, terwijl hij zei:

‘Oudste vrouw, ontvang en drink (deze) wijn’.

Kofi Duro kreeg nu de gaven aangereikt die de aanwezige gelovigen aan Tano wilden offeren: eieren, palmwijn, twee kippen en wat zout. Hij nam één van de kippen met beide handen van de gever aan en hield het hevig spartelend dier vlak bij de bronzen pan van Tano, terwijl hij bad:

‘Koning in de rots, Taa Koraa, omdat het vandaag Raadvrijdag is, biedt Uw kleinkind U dit hoen aan om Uw aangezicht te mogen zien. Hij smeekt U om leven. Hij smeekt U om een blijvend gezond lijf. Kom, ontvang en eet (dit hoen), en bescherm hem met een goede bescherming.
Wat hij ook doet, laat het welgedaan zijn.
Al zijn huisgenoten, lang leven!’

Na dit gebed zette hij het dier bovenop het tabernakel, waar het volkomen rustig stond en op zijn gemak zijn veren op orde begon te brengen. Kofi Duro volgde een minuut lang al zijn bewegingen met grote aandacht, en nam het dier toen weer in zijn handen. Hij hield het tegenstribbelend hoen nu tegen de pan van Tano en zei:

‘Als Uw kleinkind iets jegens U misdaan heeft, vraagt hij vergiffenis. Kom, ontvang zijn kip’.

Hij zette het weer bovenop het tabernakel. Daar stond het even volkomen stil, ging toen zitten en pikte even in de gladde, met eierdooier ingewreven bovenkant van de inhoud van de pan. Kofi Duro greep het onmiddellijk, scheidde met één handbeweging kop en romp, liet wat bloed op het tabernakel druppelen, en gooide het stuiptrekkend lijf met een boog over de hoofden van de gelovigen naar buiten.

Kofi Duro kreeg daarop een kalebas met palmwijn aangereikt om die namens de priester uit Takyiman aan Tano te offeren. Hij stond op het punt het plenggebed uit te spreken, toen hij begon te wankelen, en de kalebas met wijn uit zijn hand liet vallen. Hij viel tegen het altaar en zou op de grond zijn gevallen, als men hem niet bijtijds had weten op te vangen. Terwijl een andere priester uit een nieuwe kalebas wijn plengde voor Tano, zijn zonen en op de vijf zwarte bankjes, leunde Kofi Duro met zijn hoofd tegen het tabernakel van Tano en kwam geleidelijk bij van wat Rattray interpreteerde als een korte in-bezit-name door Tano.

Nadat alle offers van de gelovigen aan Tano waren aangeboden, dronken de heraut en diegenen onder de gelovigen, die de *akyide*, mijdingsvoorschriften, van Tano onderhielden, het restant palmwijn in de kalebas, waaruit aan Tano, zijn zonen en de voorouders van Kofi Duro was geplengd. Daarna werden ambtsstaven van de sprekers van Tano, Ateakosea en Taa Kwasi Kramo, even tegen het tabernakel van Tano gezet, en werden de drie pannen en het hele altaar weer met hun doeken afgedekt. Daarmee was het Raadsvrijdag-ritueel van 5 mei 1922 beëindigd.

IV.3.3 Een analyse van deze godsdienstige gebeurtenis

Aan de hand van deze gebeurtenis wordt eerst nagegaan welke opvattingen deze gelovigen huldigden over 'heil' en 'onheil' (3.1). Daarna wordt de rite geanalyseerd als een serie handelingen om met Tano, zijn zonen en enkele van de voorouders/ambtsvoorgangers van Kofi Duro in contact te treden (3.2). Ook wordt kort nagegaan hoe de gelovigen deze rite beleefden (3.3). Tenslotte wordt het aspect van de sociale organisatie behandeld: hoe deze gelovigen en religieuze functionarissen geïntegreerd zijn in de akan sociale en politieke verbanden. Daarbij wordt ook, en eerst, aandacht besteed aan de sociale verbanden die deze gelovigen veronderstellen tussen God (*Nyame*), goden en mensen; tussen God en goden, en de goden onderling; en tussen de voorouders en hun levende verwanten (3.4). Omdat geloofsvoorstellingen in ieder van de secties 3.1 tot 3.4 aan bod komen, wordt het kennis-aspect van deze godsdienstige gebeurtenis niet afzonderlijk behandeld (3.5).

IV.3.3.1 Heil en onheil

Kofi Duro en de gelovigen brachten Tano de maaltijd, die hij gewend was op Raadsvrijdag bij zijn thuiskomst te ontvangen. Zij vroegen hem om de bescherming die zij gewend waren van hem te

ontvangen. 'Sta achter ons met een goede achter-ons-staan', baden zij. Daarvan verwachtten zij 'Lang leven' (*nkwaso*), 'leven dat voortgaat'. Tano en zijn zonen staan bekend als zachtaardige goden, die niet 'sommigen liefhebben en anderen haten', maar aan allen die hen vereren zonder onderscheid 'lang leven' verlenen. Men noemt hen ook wel 'moeder-goden', ook al omdat één van hun belangrijkste functies het bezorgen van kinderen aan kinderlozen is.

'Leven' (*nkwa*) is niet alleen 'gezondheid' (*akwahosan*, letterlijk: een blijvend gezond lijf), maar ook succes op de jacht, in zaken en in de politiek, en ook vrede en voorspoed in de samenleving. Voor zichzelf vroeg Kofi Duro wat iedere *ohene* (dorps-, en stads- of staatshoofd) altijd vraagt: dat hij niet doof, blind of impotent zou worden, omdat hij op die gronden uit zijn ambt gezet zou kunnen worden. Voor de jagers vroeg hij jachtbuit. Voor de handelaren winst. Voor Rattray, dat hij even lang zou mogen 'meegaan' als Tano zelf reeds in zijn rotskamer was 'meegegaan'. Voor één van de gelovigen gezondheid en succes in al zijn ondernemingen. En voor alle aanwezigen, voor zijn dorp, voor Bono-Takyiman en bevriende nabuurstaten het alomvattend heil: lang leven.

Mmusu, onheil, is alles wat dat leven bederft: ziekte, kinderloosheid, impotentie, ruzie, oorlog, armoede, wanorde en dood, en de oorzaken ervan: slechte betrekkingen tussen de mensen onderling, en tussen mensen en onzienlijke wezens, waardoor die wezens verstoord raken en die mensen of hun bescherming ontnemen en hen aan hun lot overlaten, of hen zelfs, na waarschuwingen, hard straffen. Tano en zijn zonen nemen als zachtaardige goden slechts hun bescherming terug, als gelovigen gevestigde betrekkingen met hen verwaarlozen. 'Beul-goden' (*abosombrafo*) zijn hardhandiger. Zij zijn, op één van Tano's zonen, Botwerewa, na, een groep goden die pas in deze eeuw is opgekomen. Naar het voorbeeld van enkele geïmporteerde goden richten zij zich vooral op de bestrijding van 'hekserij' (*bayi*), die voor de Akan de ergste vorm van (moreel) kwaad en de belangrijkste oorzaak van onheil is.¹³

De beul-goden bestrijden ook 'toverij'¹⁴ en andere vormen van moreel kwaad, zoals diefstal en overspel. Zij worden geacht aan hun 'kinderen' effectieve bescherming tegen heksen en tovenaars te verlenen. Heksen die berouw tonen kunnen zij reinigen. Heksen die hun kinderen blijven belagen doden zij. Maar zij geven ook 'leven': kinderen aan onvruchtbare vrouwen, potentie aan impotente mannen, en genezing van bepaalde ziekten. Ook kan men hen raadplegen omtrent de oorzaken van onheil.¹⁵

IV.3.3.2 *Het handelings-aspect*

In het Raadsvrijdag-ritueel van 5 mei 1922 kan men twee ritens onderscheiden: de ingelaste en besloten bezetenheidsrite (3.2.1), en het gewone en openbare Raadsvrijdag-ritueel, zoals dat om de zes weken in deze tempel werd uitgevoerd (3.2.2). Men kan de handelingen van de gelovigen tijdens beide ritens op twee manieren beschrijven: naar wat er waargenomen kon worden, en naar wat het waargenomenen voor de gelovigen betekende. In het voorgaande (2.2 en 2.3) zijn beide wijzen van beschrijving door elkaar gebruikt. In deze sectie komen beide telkens kort afzonderlijk aan de orde.

IV.3.3.2.1 Het middelpunt van de eerste rite was een medium (*okomfo*), die volkomen gedissocieerd raakte door een bronzen pan met inhoud op een draagkussentje op zijn hoofd te dragen op het moment dat de priester met rossig haar Tano vroeg te verschijnen. De dissociatie, of trance, uitte zich in voortdurende, heftige spiertrekkingen over heel zijn lichaam, maar vooral van zijn armen en benen; in de impersonatie van een andere dan zijn eigen persoonlijkheid; en in de blijkbaar volledige geheugenloosheid tijdens de periode van dissociatie: na afloop, toen hij 'ontwaakt' was, zei hij niets te weten van wat hij in zijn trance gezegd en gedaan had. Opvallend was het gemak waarmee dit medium in trance ging. Gewoonlijk wordt een medium (*okomfo*) als dansend (*kom*) door het ritme van trommels in dissociatie (*akom*, 'bezetenheid') gebracht. Bij dit medium was het dragen van deze bronzen pan op dit draagkussentje in deze rituele ruimte en context voldoende om de trance op gang te brengen. Dat duidt op een volmaakte trance-techniek, verkregen door veelvuldige dissociatie, en op een vaste relatie van dit medium tot het onzienlijk wezen, dat volgens het geloof van deze gelovigen met deze bronzen pan en dit medium verbonden was.

Voor de gelovigen was dit medium gedurende de periode van zijn dissociatie in bezit genomen door de god Ateakosea. Zijn naam, 'Wat-hij-hoort (*otea*)-gaat-hij-zeggen (*koŋse*)' drukt zijn functie uit: als 'spreker' (*okyeame*) van Tano voerde hij naar de gewoonte van de akan-hoven dit gesprek namens Tano, de 'koning in de rots', en werd hij daarom aangesproken, en sprak hij, alsof hij Tano zelf was. Door dit gesprek kwamen de gelovigen van Tanoboase er achter dat Tano weigerde Rattray één van zijn zonen mee te geven. Tano bleek een duidelijk onderscheid te maken tussen hem en de vele gelovigen die in het verleden van heinde en ver tot hem waren

gekomen met het verzoek hun matri-groep (*abusua*) of stad onder de bescherming van een *atano* god te mogen plaatsen.

De bezetenheid van dit medium tijdens dit rituele gesprek met Ateakosea/Tano was het belangrijkste, maar niet het enige communicatie-middel, waarlangs de gelovigen meenden mededelingen van Tano te ontvangen. Zo leidden zij uit het 'gedrag' van het afgeschudde draagkussentje af, dat het onderhoud beëindigd was, terwijl Kofi Duro uit het gedrag van de hen op het tabernakel van Tano concludeerde, dat Tano de offergave van deze gelovige aanvaardde en hem zou helpen.¹⁶

IV.3.3.2.2 In het gewone Raadsvrijdag-ritueel stonden de drie ontblote bronzen pannen op het verhoog en de vijf zwarte zitbankjes langs de rechtermuur centraal. Eierdooiers werden op de gladde bovenkant van de inhoud van ieder van de drie pannen gewreven. Er werd palmwijn tegen de muur naast de pan bovenop het verhoog gespreoid, en vóór ieder van de drie pannen geplengd en op ieder van de vijf zwarte bankjes. Het bloed van de twee kippen werd echter pas op de inhoud van de pan bovenop het verhoog gedruppeld, nadat ieder er twee keer bovenop was gezet en hun gedrag daar nauwkeurig was bestudeerd.

Voor de gelovigen waren de drie bronzen pannen tijdens dit ritueel de tijdelijke verblijfplaatsen van Tano en zijn beide zonen, zoals de vijf zwarte bankjes dat waren van vijf voorouders en ambtsvoorgangers van Kofi Duro. Op grond van dit geloof gingen deze gelovigen voor hun eigen besef gedurende deze rite om met deze goden en voorouders door woord, gave en overig ritueel gedrag. Uit het telkens herhaalde verzoek in de gebeden om te eten of te drinken is duidelijk, dat zij hun eieren, palmwijn, kippen en zout aanboden om hen, naar akan-gewoonte, te spijzigen. Zoals een akan-echtgenote niet met haar man eet, en een akan-gastheer niet met zijn gasten, zo eten en drinken akan-gelovigen niet met de onzienlijke wezens die zij vereren, verzoenen of verzorgen. Dat de heraut en enkele gelovigen, die uit respect voor Tano bepaalde mijdingsvoorschriften onderhielden, op het eind van de rite het restant palmwijn in de plengkalebas dronken, is geen uitzondering op deze regel, maar de toepassing van een andere. Op het einde van een ritueel, of erna, worden namelijk de restanten van de offergaven gewoonlijk verdeeld onder die gelovigen die in politiek, sociaal of religieus opzicht een geprivilegieerde positie innemen. Dat waren in dit ritueel, naast de heraut als wijnproever, de gelovigen die een

speciale band met Tano onderhielden door ieder contact, en bezoedeling, te mijden met zaken, waar Tano een afschuw van had. Dat waren er, volgens Kofi Duro, zeven: roest-kleurig rouwdoek; zwart doek; ieder negende kind van een vrouw; de rode meerkat (*Cernopithecus ruber*); menstruerende vrouwen, en vrouwen in het algemeen¹⁷; ezels; en gierst (*Sorghum vulgare*).

Gebed, spijziging, en het onderhouden van respectregels (*akyidee*) zijn de drie belangrijkste vormen, waarin akan-gelovigen de onzienlijke wezens, met wie zij zich verbonden weten en van wie zij (daarom) heil verwachten, dienen en vereren.

IV.3.3.3 *Het belevingsaspect*

Hoe gelovigen een ritueel ondergaan, kan men lang niet altijd van hun gezicht, houding of gedrag tijdens de rite aflezen, en varieert naar hun positie in en betrokkenheid bij dat ritueel. Uit de beschrijvingen van Rattray blijkt echter dat minstens sommige van de akan-gelovigen dit Raadvrijdag-ritueel intens hebben ondergaan. Hij wijst meermalen op momenten van intense aandacht, zichtbaar in gelaatsuitdrukkingen en lichaamshouding,¹⁸ voelbaar in de gespannen stilte, en hoorbaar in de wijze waarop woorden werden gesproken. Die momenten waren er vooral aan het begin van het bezetenheidsritueel, toen de priester met het rossig haar met zachte stem Tano vroeg te 'komen luisteren naar wat wij met U te bespreken hebben', iedereen vol spanning toekeek of Ateakosea zou verschijnen, en men de god in koor begroette toen het medium in dissociatie was geraakt. Andere momenten waren er op het einde van het bezetenheidsritueel, toen men toekeek hoe het draagkus-sentje rolde, en tijdens het spijzigingsritueel, toen men het gedrag van de kippen op het tabernakel van Tano volgde. Uiterlijk waarneembare tekenen van intense beleving waren in dit ritueel dus vooral verbonden met die momenten, waarin men een god 'lijfelijk' aanwezig achtte of in bepaalde gebeurtenissen een boodschap van hem verwachtte, dat wil zeggen in de momenten van dialoog tussen Tano en zijn 'kinderen'.

IV.3.3.4 *Het aspect van de sociale organisatie*

De gelovigen noemden zich 'kinderen' en 'kleinkinderen' van Tano in dit ritueel, spraken hem aan als 'koning in de rots', en spraken met hem via zijn spreker, Ateakosea. Kofi Duro vereerde ook zijn voorouders/voorgangers in zijn ambt en sprak hen aan als '(familie-)oudsten' en 'oudste vrouw'. Deze details tonen aan, dat deze gelo-

vigen tussen henzelf en deze onzienlijke wezens samenlevingsverbanden veronderstelden, die vele overeenkomsten vertonen met de traditionele akan sociale en politieke organisatie.

Het wijdstste van deze onzienlijke verbanden is dat van God en Zijn schepping: goden, alle andere onzienlijke wezens, de mensen en heel de wereld. Volgens de spreekwoorden

<i>Nnipa nyinaa ye Onyame mma,</i>	Alle mensen zijn kinderen Gods,
<i>obi nye Asase ba</i>	niemand is kind van de Aarde
<i>Asase terew na Onyame ne panyin</i>	De wereld is wijd en God is de
	'oudste'
<i>Nyame ne hene</i>	God is koning (over alles)

is God zowel de 'oudste' van de mensheid-familie als koning over Zijn schepping en heeft Hij de goden, die Zijn kinderen op een ander niveau zijn, aangesteld als Zijn 'sprekers' en boodschappers in het verkeer tussen Zichzelf en de mensen.

De akan politieke organisatie kent 'koningen' op meerdere niveaus: die van de stad, de staat en de federatie van staten. Zo ook de wereld van de onzienlijke wezens. Tano, die Gods Eerstgeborene (*Piesie*) is en aangesproken werd als *Domankoma bosom*, 'Scheppers god', regeert beneden God als 'koning in de rots' over een uitgebreide, en zich nog steeds uitbreidende familie van *atano* goden en met hen verbonden plaatselijke matri-clans, steden en staten. De *atona* zijn, zoals Tano, allen 'watergoden' (*nsuo-bosom*) die in de rivier de Tano of in één van haar zijrivieren wonen. Tano heeft zijn *ahemfie*, 'koningshuis', in een grot (*bodan*, 'rotskamer') in een vooruitstekende rots¹⁹ in een rij zandheuvels dichtbij Tanoboase. Daar werd hij vereerd en geraadpleegd vóór hij, ergens in de negentiende eeuw, ook in Tanoboase kwam 'wonen'. In Tanoboase voert hij een hof van acht zonen, van wie Taa Kwasi Kramo de belangrijkste is. Hij voert de titel van *kyidombene*, 'bevelhebber van de achterhoede', en vervangt Tano als hij op retraite is. Ateakosea is er zijn spreker. Men bewaart er ook zijn regalia: een kroon, staatsie-zwaarden, parasols, snoeren kralen, de koeiestaartwaaier, veelkleurige *kente* doeken, een uit de Sahel geïmporteerde *nsaa* deken, een olifantshuid, en de twee sprekers-staven met zilveren knoppen.²⁰

Het is opvallend, dat Tano een hof van slechts zonen heeft. Godinnen²¹ zijn zeer schaars, zowel onder de *atano* als de andere goden van de Bono en de Asante. In de staat Bono-Takyiman trof

Warren in 1969/1970 op de ruim driehonderd goden (waarvan honderdvijfenzeventig *atano*) slechts vijftien godinnen, waarvan er slechts twee met een god gehuwd waren.²² Goden worden dan ook niet in een huwelijk uit een godin geboren, maar voortgebracht door een god: 'Zoals een vrouw een kind baart, zo baart water (dat wil zeggen een water-god) een god'.²³ De Bono en Asante zien een tegenstelling tussen verwantschap onder de mensen, die op gemeenschap van 'bloed' (*mogya*) berust en matrilineair is, omdat 'bloed' in hun opvatting alleen langs vrouwen wordt doorgegeven, en verwantschap onder de goden, die op gemeenschap van 'geest' (*sunsum*) berust en patrilineair is vanwege de nauwe symbolische associatie van 'geest', (hemel)-water, rivieren, en het semen, of leven-wekkend water van mannen. Zij drukken hun geloofsvoorstelling omtrent de verwantschapsvorm onder goden dan ook uit in de termen van de *ntoro* verwantschap, die zij veronderstellen tussen een vader (en de vadersverwanten in de mannelijke lijn) en zijn kinderen. Iedere *ntoro* staat onder de aegis van een *ntorobosom* (*ntoro*-god) die altijd een 'water-god' is, bestaat in de gemeenschap van langs het mannelijk semen doorgegeven 'geest' (*sunsum* of *ntoro*), en dient als godsdienstige grondslag en sanctie van het (zwakke) vaderlijk gezag.

Terwijl de *ntoro* een godsdienstige en morele eenheid is, nauwelijks zichtbaar en met zeer geringe sociale functies, is de *abusua* of plaatselijke matri-clan de hoeksteen van de akan-samenlevingen. Hij is de duidelijk waarneembare sociale, economische, rituele, politieke en, in het verleden, residentiële en militaire basis-eenheid van de akan-dorpen, steden en staten. Hij is vaak enkele honderden 'bloed-verwanten' (*abusuafo*) groot en wordt bestuurd door de gekozen 'familie-oudste' en 'oudste vrouw'. De eerste is de politieke leider en vertegenwoordigt de matri-clan op de stads- of staatsraad. Alleen de matri-clan heeft voorouders (*nsamanfo*). Zij oefenen alleen op de leden van de eigen matri-clan beschermende of straffende invloed uit, worden alleen door hun eigen 'nakomelingen' vereerd, en kunnen alleen in hun eigen matri-clan herboren worden. Zij zijn de eigenlijke eigenaren van het land en de bezittingen van de matri-clan, en de vroegere 'familie-oudsten' onder hen zijn de eigenlijke bestuurders. De ambtszetels van de laatsten werden na hun dood zwart gemaakt en bijgezet in de 'kamer van de zwarte schemels' waar zij op gezette tijden werden aangeropen, geïnformeerd en gevoed. Van vier van Kofi Duro's voorgangers in zijn dubbel-ambt van priester van Tano en hoofd van Tanoboase

(omdat zijn matri-clan Tanoboase 'bezat') werden de zwarte schemels in de godenkamer bewaard vanwege hun relatie tot Tano, evenals die van één 'oudste vrouw'. Zij deelden daarom in de palmwijn die voor Tano en zijn zonen werd geplengd.

Kofi Duro was priester van Tano, omdat Tano en enkele van zijn zonen zich in het verleden aan zijn matri-clan hadden gehecht. Goden zijn, volgens de Akan, onzienlijke wezens die naar hun aard in de vrije natuur thuishoren, omdat zij innig met een bepaald element erin verbonden zijn. Die verbinding is zo nauw, dat de Akan hen er vaak mee identificeren. *Nyame*, God, woont niet alleen in de hemel, maar 'is', in zekere zin, ook de zichtbare hemel, het onweer en de regen. 'Water-goden' wonen niet alleen in een rivier, beek, meer of zee, maar 'zijn' die ook. Zo ook zijn 'rots-goden' nauw met een berg, rots, grot of steen verbonden, en 'bosgoden' met woud. Iedere god is naast zijn speciale relatie met water, rots of woud altijd ook met al deze elementen verbonden: met hemel (God), regen, water, rots en woud. Het woud en de lucht zijn typisch het domein en de leefwereld van de goden. De mens, die in door woud omsloten steden leeft (leefde), mijdt het woud.

Vele goden zijn echter ook onder de mensen gaan wonen. Zij werden 'huisgoden' door iemand in bezit te nemen en te 'huwen'. Daardoor hechtten zij zich aan de matri-clans van hun medium, die de nodige maatregelen troffen om hen onder de mensen te vestigen. Een matri-clan liet een medium zonodig door een ervaren priester opleiden, richtte een verblijf voor de nieuwe god in, en stelde één van zijn leden als priester aan om de god te verzorgen en zijn 'bedrijf' te besturen. Daarmee was die god een 'familie-god' (*abusua-bosom*) en erfelijk bezit van een matri-clan geworden. Zijn leden spraken hem aan als 'vader' of 'grootvader' en noemden zich zijn kinderen of kleinkinderen. Zij verwachtten bescherming en bijstand van hem.

Daarnaast bouwde een god ook, vooral als hij zich faam verwierf als waarzegger en genezer, een kring van volgelingen op onder de andere gelovigen van een dorp, stad of regio, en nam hen ook aan als zijn 'kinderen'.²⁴ Tano was een bijzonder beroemde god. Gelovigen waren sinds lang van heinde en ver tot hem gekomen, niet alleen om bescherming voor henzelf en hun huisgenoten, maar ook om hem om één van zijn zonen te vragen en hun matri-clan, dorp of stad onder de bescherming van een *atano*-god te plaatsen.

Sommige oudere 'familie-goden' van matri-clans die een stad of staat 'bezitten' ontwikkelden betrekkingen met deze politieke ver-

banden en werden 'staats-goden'. Zij boden en bieden, naar men gelooft, bescherming tegen epidemieën en heksen en bijstand in oorlogsvoering en in de handhaving van de publieke morele orde. Ook bevorder(d)en zij de bevolkingsaanwas en de voorspoed. Tano en enkele van zijn zonen zijn staatsgoden van Bono-Takyiman. Onder hen neemt Taa Mensa Kесе (de Grote) een bijzondere plaats in. Deze derde zoon van Tano regeert de staat samen met de 'koning' van Takyiman door de controlerende functie die hij heeft ten aanzien van het politiek bedrijf. Zo hebben politieke benoemingen pas kracht, als de benoemden vóór Taa Mensa Kесе zijn verschenen en door hem zijn aanvaard.²⁵ Als god van grote faam onder de Akan-volken ontwikkelde Tano ook functies op het niveau van de militaire federaties. De priester met het rossig haar sprak hem aan als 'god van de koning van Asante' en prees hem als 'U die Adinkra doodde', daarbij doelend op de overwinning die Oсе Bonsu (1800-1823) in 1818 op Adinkra, de koning van het naburige Gyaman, behaalde.²⁶

De nauwe band tussen godsdienst en de gevestigde sociale en politieke orde sloot geenszins persoonlijke omgang tussen gelovigen en onzienlijke wezens uit. Het spreekwoord 'niemands pad kruist het pad van een ander' bedoelt uitdrukkelijk te zeggen, dat iedere gelovige zich rechtstreeks tot God kan wenden in gebed, ondanks Gods positie als 'koning' en die van de goden als Zijn sprekers. Wie God iets wil zeggen, kan tot de wind spreken, zegt een ander spreekwoord. Een persoonlijke band met een god kwam en komt vaak voor, als men meent van een god een grote gunst te hebben ontvangen. Zo'n gelovige zal die god op geregelde tijden komen danken met een pot palmwijn, een ei, een kip of een schaap, en zal zijn respectregels (akyide) onderhouden. Sommigen van de gelovigen die het Raadsvrijdag-ritueel bijwoonden brachten Tano dergelijke offers en onderhielden zijn mijdingsvoorschriften. Het is mogelijk dat er onder hen waren die een persoonlijke band met Tano hadden. Tenslotte zijn er nog de betrekkingen van afzonderlijke gelovigen tot hun eigen zielen en hun persoonlijke talismans. Deze betrekkingen hebben vaak een privé en besloten karakter.

IV.3.3.5 *Het kennis-aspect*

In het voorgaande, 3.1-3.4, zijn de geloofsvoorstellingen rond Tano en zijn zonen reeds op allerlei wijzen ter sprake gekomen. Die omtrent de andere onzienlijke wezens waarmee een akan gelovige

betrekkingen kan onderhouden: God, andere goden, voorouders, zielen van mens, dier en plant, talismans, medicijnen en heksen, zijn daarbij niet, of slechts zijdelings en onvolledig behandeld.

IV.4 De religie van Oost-Azië (volksreligie en boeddhisme) (J. H. Kamstra)

Evanals in de volgende paragraaf over het hindoeïsme is hier het geloof van gewone mensen niet buiten beschouwing gelaten. Van volksboeddhisme kan hier geen sprake zijn, omdat het volksgeloof niet enkel boeddhistische elementen omvat, maar ook gegevens uit het sjinto, het confucianisme, het taoïsme en het oude sjamanisme. In de hier geschilderde vier aspecten komt een gespannen relatie aan het licht tussen enerzijds het boeddhisme (van de literatuur en van de secten) en anderzijds het anonieme volksgeloof.

IV.4.1 *Heil/onheil*

In de religie van Oost-Azië is het verschil tussen heil/onheil dichtbij en heil/onheil veraf maximaal: zelfs de religie wordt hierbij totaal anders. Het eerste behoort tot het gebied van de volksreligie, het laatste bijna exclusief tot het boeddhisme.

IV.4.1.1 *Heil/onheil dichtbij*

De oostaziatische jaarkalender schittert van de feesten en de riten die het nabije heil beogen: het verkrijgen van voedsel, vruchtbaarheid van gewas, mens en dier, en allerlei andere vormen van materiële welvaart. Het belangrijkste voedsel en gewas in Oost-Azië is rijst. Het is het enige product van het veld, dat een eigen ziel zou hebben. Het leven van deze ziel moet daarom in vele feesten en riten bevorderd worden. In Japan wordt dit alles niet alleen beperkt tot de sacrale dagen van de equinox in het voorjaar: het bewerken van het rijstveld en die van het najaar: de rijstoogst. Ook andere feesten staan in het teken hiervan: op het feest van het kleine nieuwjaar (15 januari) wordt de nieuwe oogst voorspeld, op het bloemenfeest worden de goden langs met bloemen versierde wegen van de bergen begeleid naar de rijstvelden, waar zij zullen blijven wonen tot de rijst oogstrijp is (8 april). Zodra het water via de irrigatiekanalen de rijstvelden gaat bevloeien, wordt de veldgod bij de waterinlaat begroet met offers. Het uitplanten van de jonge rijstplantjes (in juni) moet bij voorkeur gedaan worden door jonge vrouwen nadat sjinto-

IV.2 De Romeinse religie ten tijde der republiek (O. V. Henkel)

1. De *lares* zijn oorspronkelijk de geesten der gestorvenen, die over huis en haard waken; de *Penates* zijn van oorsprong de geesten die de voorraden bewaken. Beiden wordt in huis en haard hulde gebracht.
2. Globaal gesproken heeft iedere man zijn *genius* en iedere vrouw haar *juno*. Dit zijn persoonlijke beschermgeesten, te vergelijken met de beschermengelen.
3. Cousin, J., *La crise religieuse de l'an 207*, in 'Revue de l'histoire des religions' CXXVI, 1942-1943, 15-45.
4. Henkel, O. V., *De komst van de Mater Magna naar Rome*, Zutphen 1979, 107 v.v.
5. Latte, K., *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, 198 v.v.
6. Wissowa, G., *Religion und Kultus der Römer*, München 1912.
7. Kristensen, W. B., *Inleiding tot de godsdienstgeschiedenis*, Arnhem 1955, 40-52.
8. Dumézil, G., *Archaic Roman Religion*, I - II, Chicago 1970.
9. Schilling, R., *The Roman Religion*, in 'Historia Religionum' II, 442-475.

IV.3 Op bezoek bij de god Tano (J. G. Platvoet)

1. De Akan zijn een groep volken in Zuid-Ghana die taalkundig en cultureel een vrij homogene groep vormen met nu (1983) ongeveer 5,5 miljoen leden. De bekendste onder hen zijn, in volgorde van grootte, de Asante, Fante, Bono, Akyem, Akuapem en Kwawu. Tanoboase, dat in 1922 ongeveer 500 inwoners telde, heeft er nu een 700. Takyiman is in die tijd gegroeid van ongeveer 2000 tot 15000 inwoners (Warren 1974: 426).
2. Zie Wilks 1971: 354-362; Warren/Brempong 1971, I: 19-26; Boahen 1974: 191-194, 203-204.
3. Zie Platvoet 1982: 59-60.
4. Zie Rattray 1916: 28-31; 1923: 145-150, 152, 172-173; Warren 1974: 102-103, 141.
5. Par. 2 is een samenvatting van Rattray 1923: 175-187.
6. De akan-'maand' (*adaduanan*) heeft zes weken van zeven dagen en dient vooral ter organisatie van de rituele tijd (Bartle 1978). 'Raadsvrijdag' is de derde vrijdag in die cyclus van 42 dagen. Volgens Rattray (1923: 183, noot 1) is Tano de woensdag en donderdag vóór Raadsvrijdag afwezig. Volgens Nana Kwabena Dwomo, die in 1969/1970 priester van Tano en hoofd van Tanoboase was, 'bidt' Tano van 'Raadszaterdag' (*Fomene*) tot Raadsvrijdag, d.w.z. van zaterdag in de tweede tot vrijdag in de derde week. Taa Kwasi Kramo vervangt hem in die zes dagen (Warren/Brempong 1971, II: 136).
7. Zie Rattray 1923: 172-175 voor een beschrijving van deze tempel, en Warren/Brempong 1971, II: 131-140; Warren 1974: 102, 110; 1975a: 34; 1975b: 18 voor enkele aanvullingen, correcties en veranderingen in de opstelling en uitrusting van de tabernakels.
8. Zie Warren 1974: 134, 140; 1976: 34 en Platvoet 1982: 110 over de symboliek van de witte pijpjarde.
9. Zie Sarpong 1971.
10. Het kleed met zwarte en witte banden (zie Rattray 1923: fig. 77) was waar-

- schijnlijk een uit de Sahel geïmporteerde *nsaa* deken. De pannen hadden ieder ook hun eigen bedekking (Rattray 1923: 177, 187, en figs. 53-56, 96-99, 111; Warren 1975a: 34, 50, 53). Die over de pan van Tano was 'inheems-geweven' (Rattray 1923: 187), waarschijnlijk een *kente* (veel-kleurig) doek. Op het einde van de rite werd ieder met haar eigen doek afgedekt, en ging er nog een 'groot, gestreept' kleed over heel het altaar en de drie tabernakels.
11. Taa Kwasi 'de Moslim'. Tijdens processies werd er een rode fez op zijn tabernakel gezet. In tegenstelling tot de andere goden heeft hij geen *akyide*, 'respectregels' of mijdingsvoorschriften (Rattray 1923: 164; Warren/Brempong 1971, II: 136).
 12. *Nana*, 'grootouder', is de aanspreektitel van een ieder die men met respect dient te bejegenen: allen van de generatie van iemands grootouders; familie-oudsten en oudste vrouwen; stads- en staatshoofden en 'koningin-moeders'; voorouders, goden en God.
 13. Hekserij is niet altijd per se een moreel kwaad. Het onderscheid wordt wel eens gemaakt tussen *bayi borg*, 'schadelijke hekserij, en *bayi pa*, 'goede hekserij' (Asare Opoku/Ampong-Darkwah 1969: 133). De eerste vernietigt, de tweede bevordert 'leven' en welvaart in de matri-clan van de heks. Zie ook Warren 1974: 132.
 14. *Aduto* is het pervers (*to*) gebruik van *aduru*, 'medicijnen', zodat ze niet helen, maar vergiftigen. *Aduto* betekent ook 'gif'.
 15. Zie Rattray 1927: 28-34; Warren/Brempong 1971, II: 84, 114-117, 125, 139-140, 144-145, 167-172, 177, 180-183; Warren 1974: 119-120, 127-128, 131-136, 141-144, 375-378, 388-421.
 16. Zie ook Warren 1974: 143 en Platvoet 1983. Andere vormen van divinatie zijn *Nsuo Yaa*, de pot met water en allerlei voorwerpen, waarin het medium (*okomfo*) staart en roert om van zijn god antwoorden te verkrijgen op de vragen van zijn, of haar, client; *afunsoa*, 'het dragen van het lijk', waarmee men de overledene de heks liet aanwijzen die hem of haar gedood had; en *odomwe*, het 'kauwen' (*we*) van het gif-orakel *odom*, dat iemand vrijwillig kon ondergaan om zijn of haar onschuld te bewijzen (Rattray 1916: 47; 1927: 31, 44-46, 167-170; 1929: 392-397; Ringwald 1952: 95 e.v.; Warren/Brempong 1971, II: 45, 127; Warren 1974: 388, 396).
 17. Men gelooft dat bijna alle onzienlijke wezens een grote afschuw van menstruatiebloed hebben. Hekel aan vrouwen zonder meer, zoals Tano die heeft, is echter ongewoon. Hij vindt ze, zei Kofi Duro, 'ondankbare schepsels' en zou hen nooit als zijn mediums kiezen. Zij mogen zijn tabernakel onder geen beding aanraken. Hij is echter wel 'gehuwd' met de godin Afua Kranka (Rattray 1923: 183; Warren 1974: 429).
 18. O.a. in één van zijn foto's (Rattray 1923: fig. 78).
 19. Tano wordt ook aangesproken als *Bogtirimuhene*, 'koning in de vooruitspringende rots' (Warren/Brempong 1971, I: 124). Zie Rattray 1923: 190; Warren/Brempong 1971, II: 132-136; Warren 1975a: 34; 1975b: 16, 18. Ook het verhoor waar het tabernakel van Tano op staat drukt zijn koningschap uit; zie Platvoet 1984.
 20. D.w.z. *abosom*, goddelijke wezens, die met een vrouwelijk ziele- of dagnaam (*kradin*) worden aangesproken.
 21. Zie Warren 1974: 375, 389, 429.
 22. Zie Rattray 1923: 146; Busia 1954: 193.

24. Zie Warren/Brempong 1971, II: 18-21, 57, 68, 75-76, 83, 88, 90, 122-123, 128-129, 140, 159, 166, 167, 173; Warren 1974: 140-144, 393; 1975a: 49, 54.
Een matri-clan kan ook een god 'importeren' d.w.z. zich een deel van een buiten het akan-gebied gevestigde god met grote faam verwerven en voor die god in de eigen stad een dependance inrichten. Zie bijv. Warren/Brempong 1971, II: 52, 54, 59-60, 93-94.
25. Zie Warren/Brempong 1971, I: 57, 80; II: 18-28, 36-38, 69, 72-73, 83-84, 90, 124, 134-135, 136-138; Warren 1974: 129-132; 1975b: 16-21.
Omgekeerd controleert de koning het godsdienstig bedrijf: zonder zijn toestemming kan geen nieuwe god aan het werk.
26. Zie Rattray 1923: 178; Warren/Brempong 1971, I: 65, 134-135.

IV.4 *De religie van Oost-Azië (volksreligie en boeddhisme)* (J. H. Kamstra)

1. Zie voor al deze feesten: Helen Bauer/Sherwin Carlquist, 1965.
2. Zie J. H. Kamstra, Urbanisatie en de dood van de voorouders in Japan, in G. A. Banck, red. *Gestalten van de dood*, Baarn 1980, 153 en vv.
3. Zie J. H. Kamstra, 1981, 71 en v.
4. *Obon*: het feest van de terugkeer van de voorouders in het oude huis, dat jaarlijks midden juli wordt gevierd. Zie hiervoor verder in J. H. Kamstra, 1980, 157.
5. Zie J. H. Kamstra, 1980, 160-166.
6. Zie J. H. Kamstra, 1981, 72-76.
7. Nembutsu is de gelovige aanroeping van Boeddha (dit is Amida of Amitābha).

V.1 *Het ontstaan van religies (en het verschijnsel der nieuwe religies)* (J. H. Kamstra)

1. Zie bijv. C. J. Bleeker, 1973; M. Eliade, 1959; K. Goldammer, 1960; F. Heiler, 1961; G. Mensching, 1959 en G. Widengren, 1969.
2. Een uitzondering hierop is G. v. d. Leeuw, die in zijn *Phänomenologie der Religion*, 1956, 688 en vv., twee paragrafen wijdt aan de dynamiek der godsdiensten. Onder dit hoofd wordt vooral het syncretistisch ontstaan van de antieke religies behandeld, ofschoon hij soortgelijke ontwikkelingen ook zag in moderne stromingen als theosofie, anthroposofie, Christian Science en het soefisme.
3. Zie É. Cornélias, 1965, 82: 'Tout en étant, nous aussi, persuadés que les fondateurs de religion, Jésus y compris, créent à la manière des hommes, c'est-à-dire au sein d'un conditionnement, nous pensons aussi qu'ils s'élèvent tous au-dessus des implications sociologiques et religieuses préconvenues dans cette situation, et méritent par là leur titre de 'bergers' des hommes'.
4. Voor de problematiek van de reconstructie van het leven van Boeddha bijv. zie J. H. Kamstra, het boeddhisme in J. Sperna Weiland ed. 1982, 71 en vv.
5. Derhalve bestrijd ik dat het begin van de grote religies gekenmerkt moet worden door 'grosse Einfachheit und Schlichtheit' (Mensching, 1959, 309). Het christendom kreeg te maken met het gecompliceerde netwerk van de romeins-griekse cultuur en het boeddhisme met de ingewikkelde klassen- en rassentegenstellingen in het India van die tijd.
6. Zie v. d. Leeuw, 1956, 675 en vv., Mensching, 1959, 51 en vv.